

JOSIP VONČINA, Zagreb

DOŠENOVA JEKA PLANINE I JEZIČNO-PRAVOPIISNA PROBLEMATIKA

1

Kad se pojavilo prvo izdanje Reljkovićeve spjeva *Satir iliti divji čovik* (1762), čitateljstvo se podijelilo: većina ga je prihvatila sa zadovoljstvom, ali se našlo i takvih što su ga izvrgli oštroj kritici, ispočetka govorom, kasnije i pismom.

Nastala je iz literature dobro poznata polemika.¹ Na Reljkovićevoj su strani istupili Josip Pavišević, Vid Došen i Adam Tadija Blagojević, a protiv njega su — kao što sâm kaže² — bili duhovnik Momus i vojnik Nesmir Kudilović. Dakako, to su pseudonimi; budući da upućuju na negativne osobine,³ zacijelo ih sebi nisu sami nadjeli Reljkovićeve kritičari, nego ih je on tako nazvao — razumije se, podrugljivo. Iz Reljkovićevih riječi nije posve jasno misli li na dvojicu određenih napadača ili možda na dva staleža u kojima se o njegovu djelu čulo najviše zamjeraka. Smatralo se da treba tragati za osobama. Nesmiru Kudiloviću nije se mogao ustanoviti identitet, a većinom se drži da je Momus istovetan »tamburašu slavonskom«, s kojim pole-

1 O njoj na primjer: Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. I: Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti u Slavoniji prije preporoda, sabrao i uvod napisao T. Matić, Zagreb T. Matić, *Pogled na prosvjetni i književni rad u Slavoniji*, u knjizi: *Iz hrvatske književnosti u Slavoniji prije preporoda*, sabrao i uvod napisao T. Matić, Zagreb 1942, str. 27—28, 29—30; Dr. Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Djela HAZU, knj. XLI, Zagreb 1945, str. 75—76; Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II izdanje, priredili Milan Ratković i Jakša Ravlić, Matica hrvatska, Zagreb 1961, str. 370—371; Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb 1969, str. 242—243; Marin Franičević — Franjo Švelec — Rafo Bogišić, *Od renesanse do prosvjetiteljstva*, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3, Liber — Mladost, Zagreb 1974, str. 328.

2 U predgovoru drugom izdanju *Satira* (1779). — Obje verzije toga djela v. u knjizi: *Djela Matije Antuna Reljkovića*, priredio za štampu i uvod napisao T. Matić, Stari pisci hrvatski (SPH), knj. XXIII, JAZU, Zagreb 1916; prvo izdanje djela *Satir iliti divji čovik* iz god. 1762. (oznaka: S1) nalazi se na str. 1—58, drugo izdanje iz god. 1779. (oznaka: S2) na str. 59—170.

3 Lat. riječ *momus* također znači kuditelja, tj. neopravdana kritičara.

mizira Došen.⁴ Dva svjedoka (Krčelić i Blagojević) tvrde da se za neimenovanim Reljkovićevim protivnikom krije franjevac Đuro Rapić,⁵ koji je ionako objavio drugu verziju *Satira* pod naslovom: *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskomu ubavistit, uputit, naučit i pokrstit* (Pešta 1766).

Malo će vjerojatno biti da je Rapić (i to već iduće, 1767. godine)⁶ pustio u javnost još i pamflet protiv Reljkovićeve djela.

Što doista znači skup »tamburaš slavonski« (koji i poznajemo tek prema Došenovu navođenju)? Jedni u njemu vide pseudonim za autora pamfleta;⁷ drugi (malobrojni) — naslov pamfleta.⁸ Nešto se o tome može razabrati iz naslova Došenova djela: JEKA PLANINE KOJA NA PISME SATIRA I TAMBURAŠA SLAVONSKOGA ODJEKUJE I ODGOVARA⁹ (Zagreb 1767). Bez sumnje je riječ o pjesmama sadržanim u jednom djelu (tj. Reljkovićevu: »pisme Satira«) i ne o njegovu autoru; uz očigledni bi paralelizam, dakle, trebalo zaključiti da je tako i u drugom slučaju: »[pisme] Tamburaša slavonskog« (tj. sadržane u djelu takva naslova). Došen pak izrijeком tvrdi, da je autor *Satira* odavno poznat;¹⁰ da je, naprotiv, napadačevo ime javnosti nepoznato;¹¹ da je on »priobrazna... utvora« (JP, st. 620), tj. da je promijenio lik. U *Jeci planine* zatim se dobro potvrđuje da se napadač predstavio vojničkom — vitezom (JP, st. 621—622, 681—684, 1891).

Može se, dakle, zaključiti: Napad na Reljkovića bio je objavljen pod naslovom *Tamburaš slavonski* te mu je autor bio zabilježen kao vojnik (vjerojatno: »vitez od krajine«, JP, st. 622).

O pamfletistu Došen daje ove informacije: »vojničkog nije reda« (JP, st. 639), nego je »glava gola i šišana« (JP, st. 701—702); da ne bi nastao nespo razum (jer to može značiti dvoje: redovnika i budalu), dodaje kako je riječ o glavi koja se »Bogu šiša« (JP, st. 731; tj. o redovniku, vjerojatno franjevcu); napokon se čudi što se moglo dogoditi da pamflet izađe, kad već crkveni redovi imaju cenzuru (JP, st. 803—806).

Ne insistirajući da otkrije neznatnevo pravo ime (nego se, naprotiv, trudeći da ga ostavi anonimnim kako bi ga prikazao kao neznatna književnika), Došen iskorišćuje riječ što se našla u naslovu pamfleta, pa napadača — s jasnim prizvukom poruge — najčešće zove »tamburaš«.¹²

Predgovorom *Jeci planine* (pa i znatnim dijelom njezina teksta) Došen je pridonio da se smatra kako je anonimni kritičar tek obasuo Reljkovića pogrđama najgore vrste.¹³ Ima, doduše, i drugačijih pretpostavaka: da se Reljkoviću zavidjelo na književnom uspjehu¹⁴ ili se proturječilo njegovim naprednim idejama.¹⁵ No to su ipak samo pretpostavke.

4 Isp. Matić, *Književni i prosvjetni rad...*, n. dj., str. 76.

5 Isp. Georgijević, n. dj., str. 243.

6 Isp. predgovor Došenovoj *Jeci planine* u knjizi: *Djela Vida Došena*, priredili Tomo Matić i Antun Djamić, SPH 34, JAZU, Zagreb 1969, str. 16: »Ali eto, godine sad tekuće 1767. zapiva nekoji omrčeni vitez uz tamburu...«. Tekst *Jeke planine* nalazi se u SPH 34 na str. 15—38. Dalje to djelo navodim kraticom: JP.

7 *Vodnik*, n. dj., str. 350; Matić, *Iz hrvatske književnosti...*, n. dj., str. 29; Kornbol, n. dj., str. 370.

8 Georgijević, n. dj., str. 243.

9 V. SPH 34, str. 15.

10 »Koji prvu knjigu daje, / davno vas puk to već znade«, JP, st. 583—584.

11 »A protivnu koji daje / knjigu, on se još ne znade«, JP, st. 617—618.

12 Npr. JP, st. 513, 1203, 1392 i dr. — Takvu mogućnost dopušta i Došen kada neodređeno govori o knjizi »pod imenom omrčenog tamburaša van izdanoj«, SPH 34, str. 16.

13 Tome se osobito priklonio Matić, *Prosvjetni i književni rad...*, n. dj., str. 75.

14 Matić, *Iz hrvatske književnosti...*, n. dj., str. 27.

15 Kornbol, n. dj., str. 370.

Sigurno je da se Došen nakon pohvale *Satira* i osude njegova kritičara na kraju uvodnoga, prvog dijela *Jeke planine* obraća još jednoj velikoj Reljkovićevoj zaslugi. Stekao ju je djelom *Nova slavonska i nimačka gramatika* (Zagreb 1767), tj.:

pišuć knihu koja uči / dva jezika potribita / pò velikoj strani svita... / Kniha tvoja jezik uči / kralev, da se svit ne muči... (JP, st. 560—562, 571—572)

Kao što se vidi, u istu su se godinu (1767) slila tri važna događaja: Reljkovićeve gramatika, neznančev pamflet i Došenova *Jeka planine*.

Nije stoga neopravdano pomisliti da je povod napadu na *Satira* (s pet godina zakašnjenja kojem se čudi Došen)¹⁶ bila zavist zbog gramatike.¹⁷

Kakva god da je prava istina, ostaje nam ustanoviti da u dijelu *Jeke planine* Došen s nepoznatim pamfletistom polemizira o jeziku i pravopisu.

2

U predgovoru drugom izdanju *Satira* (1779) Reljković se trudi da uvjeri kako ništa iz prvobitne verzije (tj. iz prvog izdanja [1762]) nije mijenjao pod utjecajem svojih kritičara. Ne raspolažući tekstovima tih kritičara, ne znamo koliko je Reljkovićeve tvrdnja istinita, ali ponešto možemo zaključiti uz pomoć djela u kojem su se kritike odrazile, tj. Došenove *Jeke planine*.

U *Satiru* se, između ostaloga, raspravlja o jezičnim pitanjima; to mjesto počinje stihovima što su (zanemare li se sitnije, redakcijom nastale razlike) jednaki u obje verzije (S1 = st. 57—64, S2 = st. 219—226):

Znam, junaci da svi izginuše / ali ne znam, kud se knige diše, / koje bi vam jezik uzdržale / i s drugim se ne bi pomišale, / kako se se je turski pomišao, / u vaš jezik tako unišao, / da već skoro polak Slavonije / »jok valā« im služi msto »nije«. ... (navod prema S1)

Nakon toga se nižu primjeri. Taj dio teksta u S1 razmjerno je dug:

a žakama oni vele »vriće«, / a òcet u svi govore »sirće«, / još »istersum« namisto »ako će« / i ostalih mlogo riči večje, / koje kad bi ktio popisati, / ne bi moglo u 've knige stati, / šta je riči, koje nisu vaše, / nego tuđe, pak se umišaše; / velim, tuđe, navlastito »vrića«, / — tko iznese, zaspala mu srića! — / jer slavonski ona pravo »žaka«, / to će kazat tebi kniga svaka, / i latinska a i talijanska, / i francuska pak još i nimačka; / a od onih ne ću govoriti, / kojima je Slavonija mati, / jere se to i onako znade, / da je žaka, to kod njih imade (S1 st. 65—82)

Naprotiv, u S2 to se sažimlje na samo četiri stiha.

a »istersum« namisto »ako će«, / »baksum« »kano« zlamenovat hoće; / brašenici govori »zaira«, / kada gladan ne imade mira (S2, st. 227—230)

Dakako, postoji mogućnost da je Reljković sažeo bez osobita poticaja. Bilo bi to vjerojatno da u Došenovoj *Jeci planine* (koja pripada vremenu između S1 i S2) nije autoru *Tamburaša slavonskog* (tj. jednome od Reljkovićevih anonimnih kritičara) zamjereno ovo:

Ti od vriće štošta mutiš / ludog koga da uputiš / da trostruko ime ima, / kanda nije znano svima / da tu mudrost tebi daše / koji jezik naš ne znaše, / dal od žene te do babe / rič gdikoju luđo zgrabe / pak za prave ni potvore, / malo znajući što govore. / Al da b' bila i isti-

¹⁶ JP, SPH 34, str. 16.

¹⁷ O tome je slutio i sâm Reljković; isp. mjesto iz predgovora *Gramatici*, SPH XXIII, str. XXI.

na / ili barem od nie sina, / žak i harar da je vrića, / je l' velika to umića / znati što sve babe znadu, / a uzroka ne pridadu / nit pokažu pravog vrila / rič odkud je izavrila? (JP, st. 1029—1046)

Drugim riječima: Reljković nije bio u pravu kad je riječ *vrića* svrstao među tuđice (turcizme), osobito se na nju okomivši. Tu je Reljkovićevu grešku iskoristio autor *Tamburaša slavonskog*¹⁸ da mu dade jezičnu pouku. Od Došena saznajemo da kritičarov osvrt na to pitanje (pa stoga i cio njegov spjev-pamflet) nije bio kratak:

Je l' tamburaš tako čini / kad se s dvima ričma¹⁹ kini / na široko i na dugo, / a ne kaže ništa drugo, / neg što vrime zaman gubi / i u tutañ ludo trubi (JP, st. 1079—1084)

Iz navedenog odlomka JP (st. 1029—1046) možemo saznati i kakvu je argumentaciju primijenio autor *Tamburaša slavonskog*. On je — prema Došenovim riječima — tvrdio da za pojam 'vrića' »trostruko ime ima« (st. 1031), i to: *žak* i *harar* da je *vrića*« (st. 1041). Naučio je to, očigledno, iz Belostenčeva rječnika, gdje se (u latinsko-hrvatskome dijelu)²⁰ navode riječi-istoznačnice: *žakelj*, *vreće* i (D. [=dalmatice]) *vreća*, odnosno (za pojam 'saccus ex pilis confectus'): *čorgatni žakelj*, (D.) *harar*.

Došen se podsmjehuje i tome što autor *Tamburaša slavonskog* pristaje uz trodijalekatsku književnojezičnu koncepciju koja je odražena u Belostenčevu rječniku. Prema Došenu, Reljkovićevu su kritičaru jezičnu »mudrost« podarili oni »koji jezik naš ne znaše, / dal od žene te do babe / rič gdikoju ludo zgrabe / pak za prave ni potvore« (JP, st. 1034—1037). Aluzija je to na metodu skupljanja leksičke građe po terenu; a to je metoda koja je stvorila Belostenčev *Gazophylacium*, kao što se može zaključiti prema njegovu predgovoru.²¹

O kritici je iste knjige (Belostenčeve) riječ i u napomeni da ne pokazuje »pravog vrila / rič odkud je izavrila« (JP, st. 1045—1046); doista, u Belostenčevu su rječniku uvedene posebne oznake (D. [=dalmatice], Scl. [=sclavonice]) što treba da pokažu u kojoj se od naših pokrajina koja riječ upotrebljavala. Za posuđenice pak iz stranih jezika taj rječnik ne označuje odakle su doista potekle.

U kritičarove nedostatke Došen opravdano pripisuje jedno pogrešno izvođenje: »sirće zovuć od sirišta« (st. 1055). Kao sinonim navodi riječ *kvasina*,²² koja je Došenu smiješna pa se ovako šali:

Tko će tako mudar biti, / nek iz lonca ide piti / kog primiće baba k peći / da *kvasinu* more steći, / pak kada mu smuti čelo, / premda biše pokiselo, / mudrost svoju nek proslavi / što iz lonca zadobavi (JP, st. 1063—1070)

Moglo bi se, dakle, zaključiti:

Došenova *Jeka planine* omogućuje da ustanovimo kako se autor *Tamburaša slavonskog* nije s Reljkovićem sukobio samo oko prela i drugih »skula« te se nipošto nije zadržao samo na razini osobnog vrijeđanja. Spor se vodio također o načinima kako da se obnovi leksik. Reljković se obarao na turcizme i želio ih je nadomjestiti, ali je pritom griješio tvrdeći kako su domaće (tj. prave slavonske) neke očigledno iz stranih jezika preuzete riječi. Nepoz-

¹⁸ I sâm griješeći; on riječ *sirće* dovodi u vezu sa *sirištem*, kao što se vidi iz Došenova stiha 1055 u JP.

¹⁹ Tj.: *vrića* i *sirće*

²⁰ Isp. Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aeriarium* (dalje: *Gaz.* I), Zagreb 1740. (reprint-izdanje: Liber — Mladost, Zagreb 1972), s. v. *Saccus*.

²¹ Isp. taj tekst (u prijevodu Vladimira Vratovića) u drugoj knjizi reprinta *Gazophylaciuma* (Zagreb 1973), str. LI—LIV (osobito LI).

²² Belostenec, *Gaz.* I (s. v. *Acetum*); *ocēt*, [D.] *kvasina*.

nati njegov kritičar dokazivao je, naprotiv, kako za Slavoniju aktualni proces leksičkog obnavljanja treba da se osloni na sve ono pozitivno što je već bilo postignuto u ostalim pokrajinama. Nasuprot Reljkoviću našao se, dakle, netko vrlo vješt u jezičnim pitanjima.

Došenovo arbitriranje u nastalome sporu nije bilo oslobođeno pristranosti. Naprotiv, našavši se pod udarom kritike, Reljković je odustao od nekih svojih neopravdanih stavova, što se odrazilo npr. u tome kako je odlomak iz S1 (st. 65—82) skratio u S2 (st. 227—230).

3

Došen je također spomenuo grafijsko-pravopisna pitanja.

Pisac pamfleta očigledno se oborio na Reljkovićevu tvrdnju kako se nitko od Slavonaca nije još potrudio da izradi pravopis:

... jer ti nejmaš ni ortografije, / koja uči lipo govoriti, / pravo pisat, a još bolje štiti. / Ti imadeš i pametni ljudi, ali ne će da se nitko trudi / niti hoće da na svitlost dade, / akoprem ju načiniti znade, / jer ni niemu do ortografije. / neg do vina, da se on napije... (S1, st. 96—104)

Napadač je iz konteksta izvukao samo jednu izjavu, pogrešno je interpretirao te je izašlo kao da Reljković tvrdi kako u Slavoniji ne postoje književnici. Došen se (u JP, st. 915—956) potrudio da ispravi kritičarova pogrešna tumačenja. Najprije ga upozorava neka nastoji točno pročitati Reljkovićev tekst, čak mu savjetujući da se posluži naočalama: »da slipački ne prolaziš, / ne poznajuć što govori / oni koga ti prikori« (JP, st. 924—926). Pokazuje kako Reljkovićeva misao nije bila da u Slavoniji nitko ne piše, nego da nitko nije izdao »slovoredje« (tj. pravopis; JP, st. 932).

Nakon toga dolazi odlomak u kojem Došen govori o grafijsko-pravopisnoj praksi u *Tamburašu slavonskom*. Početni dio tog odlomka u prvi je mah dosta nejasan. Prigovarajući piscu pamfleta da mu je grafija nesređena, Došen tvrdi: »Ti štokakva slova trpaš...« (JP, st. 985). Vjerojatno bismo smjeli zaključiti da time u tekstu *Tamburaša slavonskog* napada one grafijske kombinacije što ih nije upotrebljavao ni sâm Došen ni Reljković u prvom izdanju *Satira*.

Ako su točne dvije pretpostavke (prva, već isticana u literaturi: da je pamfletist pripadao franjevačkom redu;²³ druga, da je bio poznati književnik), čak bismo mogli s više vjerojatnosti tragati za njegovim identitetom.

Od afirmiranih pisaca u ondašnjoj Slavoniji sumnja pada na dvojicu franjevaca: to su Jerolim Lipovčić i Emerik Pavić. Kao što pokazuju čvrsti podaci, grafijska se praksa te dvojice doista razlikovala od Došenove i Reljkovićeve (u prvom izdanju *Satira*), i to pri obilježavanju četiri suglasnika. Došen i Reljković pišu: l̇ = ly; ṅ = ny; ṧ = sh; za ġ Došen nema posebnog rješenja, a Reljković upotrebljava znak x.²⁵ Naprotiv, u Lipovčića i E. Pavića ovako je stanje: l̇ = lj; ṅ = nj; ṧ = dugo s ili grafijska skupina u koju se kombiniraju oba znaka s (dugi i kratki); ġ = cx.²⁶ Dakako, bile su to dovolj-

23 Isp. Vodnik, *n. dj.*, str. 350; Matić, *Iz hrvatske književnosti...*, *n. dj.*, str. 30; Matić, *Prosvjetni i književni rad...*, *n. dj.*, str. 75; Kombol, *n. dj.*, str. 370; Georgijević, *n. dj.*, str. 243.

24 Dr. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb 1889, str. 205—210, 228—232. — O Reljkovićevoj grafiji isp. također: Radomir B. Aleksić, *Jezik Matije Antuna Reljkovića*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 4, Beograd 1931, str. 12—22.

25 Maretić, *n. dj.*, str. 253, 272—273.

26 Maretić, *n. dj.*, str. 206, 228.

ne razlike da Došen na račun druge strane u polemici izrekne tvrdnju o »štokakvim slovima«.

Vjerojatnost da je bila riječ upravo o tim grafijskim kombinacijama potvrđuje se kasnijim Reljkovićevim postupkom. Kao što je udovoljio svojim kritičarima ispuštajući u drugom izdanju *Satira* sporne dijelove gdje osuđuje pojedine riječi,²⁷ tako je popuštao i u grafijskim pitanjima. Godine 1779. on u *Satiru* primjenjuje: ĺ = lj; ŋ = nj; ġ = cx.²⁸

Drugi prigovor grafijsko-pravopisne vrste što ga Došen upućuje piscu *Tamburaša slavonskog* odnosi se na geminirana slova, koja su u tiskanoj verziji tog spjeva zacijelo bila vrlo česta. Došen pita: »Što dva slova jedne vrste / skupa rade mučec prste...?« (JP, st. 995—996). Da ne bude nesporazuma, on ističe kako nije protiv geminacije općenito; štoviše, poznato mu je da je udvajanje slova često funkcionalno:

Znam dr biva kadkad ovo, / da se k slovu pridá slovo / i pisat se
skupa znadu / da razliku koju dadu / da se bolje glas razumi / i! od
riči ne dvoumi... (JP, st. 1007—1012)

Geminacija je, dakle, potrebna i opravdana samo kad — upozoravajući na kraćinu prethodnog vokala — pridonosi boljem razumijevanju teksta.²⁹ Stoga Došen oštro napada prekomjerno i beskorisno udvajanje, koje se u nekih pisaca pretvorilo u grafijsku maniru:

ali slova naložiti / za teškoću uzmnōžiti,... / od nikoga to ne vidi /
koji razlog kakav slidi, / koga da bi ti slidio, / ne b' se s pismom
sad stidio (JP, st. 1013—1014, 1019—1022)

Ako među književnicima u ondašnjoj Slavoniji želimo pronaći takva koji je osobito volio geminate (i to nefunkcionalne), ponovno ćemo doći do Emerika Pavića.³⁰

4

Nije nam svrha da pouzdano utvrdimo tko se krije za neznancem što je napisao *Tamburaša slavonskog*. Ime njegova autora i nadalje će nam ostati nepoznato, upravo kao i tekst pamfleta. Želimo samo istaći da pri slutnjama o njemu (koje se ne mogu dokazati) treba proširiti krug mogućih autora. No to je ipak sporedan dio ove problematike.

Važno je ustanoviti da se Došenova *Jeka planine* nije iscrpla braneći Reljkovića od napadačevih uvreda. Kao što se vidjelo, Došenov je kratki spjev bio prilog raspravi o književnojezičnim i pravopisnim pitanjima u onovremenoj Slavoniji.

²⁷ V. ovdje, odjeljak 2

²⁸ Isp. Maretić, *n. dj.*, str. 272.

²⁹ Vjerojatno bi je Došen dopustio u primjeru ranna (= imenica: rāna') koju bi razlikovala od slavonskog oblika druge imenice ([h]rana) ili od ženskog roda pridjeva.

³⁰ Isp. Maretić, *n. dj.*, str. 229.

O B LA Ž U T A D I J A N O V I Ć U

